

ÜLVIYYƏ İSMAYIL QIZI HƏKIMOVA-AYDIN
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı
AZ1073, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115
E-Mail: ulviyyehkimova@yahoo.com

HÜQUQ TERMINOLOGİYASINDA ANTONİMLİK
(Azərbaycan və fransız dilləri materialları əsasında)
XÜLASƏ

Məqalədə ümumi ədəbi dildəki leksik-semantik kateqoriyalardan biri olan antonimliyin hüquq terminologiyasındakı varlığından bəhs edilir. Eyni bir mahiyyət daxilindəki fərqi və belə mahiyyətin hədd səviyyədə duran üzvlərinin müəyyənlişməsi kimi başa düşülən antonimliyin dildə təzahürü keyfiyyət bildirən sözlərdə və ya hərəkət, vəziyyət və əlamətin əks istiqamətliliyini ifadə edən sözlərdə meydana çıxır. Sözü mənə strukturundakı yalnız bir komponentinin ona mənaca əks olan sözü müvafiq komponentini inkar etməsi şəklində qəbul edilən bu lingvistik hadisə - antonimlik terminologiyada terminlərin yerini və terminoloji sistemdə onların qarşılıqlı asılılığı və qarşılıqlı təsirini müəyyənləşdirməyə, beləliklə də, anlayışların təsnifatının aparılmasına və sistemləşdirilməsinə imkan verir. Terminologiyada antonimik münasibətlərin təhlili göstərir ki, bu münasibətlərin məntiqi əsasında, əsasən, müvafiq cins anlayışının təyinatındakı keyfiyyət, əlamət, xassə və ya münasibətin dərəcəli və ya mərhələli vəziyyətinin aşkarlanması nəticəsində yaranmış oppozisiya, həmçinin cins anlayışındakı ortaq əlamətlərə malik olmaqla yanaşı, yalnız bir fərqləndirici əlamətə görə qütbləşmə nəticəsində yaranmış növ anlayışlarının oppozisiyası, eləcə də hərəkətin, vəziyyətin əks istiqamətliliyindən meydana gələn oppozisiya durur. Hüquq terminologiyasında qarşı-qarşıya qoyulmuş anlayışlar arasındakı antonimik münasibətlərin semantik cəhətdən təhlili zamanı əksliklərin 1) kontrar antonimlik 2) komplementar antonimlik, 3) konversiv antonimlik, 4) tək bir iştirakçıya malik olmaqla hərəkətin qarşı-qarşıya istiqamətlənməsi nəticəsində yaranmış antonimlik, 5) enantiosemiya (daxili antonimlik) olmaqla beş tipi aşkar edilmişdir. Formal-struktur cəhətdən isə təksözlü hüquq terminologiyasındakı antonim-terminlər leksik və qrammatik antonimlər olaraq iki qrupa bölünür.

Açar sözlər: antonimlik, əkslik, komplementarlıq, kontrar əkslik, konversiv antonimlik, enantiosemiya.

Məntiqi cəhətdən əlaqəli, lakin ən mühüm differensial əlamətinə görə ziddiyyət təşkil edən sözlər ümumi ədəbi dil leksikasında olduğu kimi elmi dilin leksikasında da öz nəzərəçarpan yerini tutur. Antonimliyin əsasında duran əkslik

dedikdə, eyni bir mahiyyət daxilindəki (keyfiyyət, xüsusiyyət, münasibət, hərəkət, vəziyyət və s.) fərq və belə mahiyyətin hədd səviyyədə duran üzvlərinin müəyyənəlməsi başa düşülür [3, 244]. Antonimliyin dildə təzahürü keyfiyyət bildirən sözlərdə və ya hərəkət, vəziyyət, münasibət və əlamətin əks istiqamətliliyini ifadə edən sözlərdə meydana çıxır. Antonimlər yalnız bir differensial əlamətə görə qarşı-qarşıya qoyulur. Belə ki, sözün məna strukturundakı yalnız bir komponent ona mənaca əks olan sözün müvafiq komponentini inkar edir. Antonimik münasibətlər terminologiyada terminlərin yerini və terminoloji sistemdə onların qarşılıqlı asılılığı və qarşılıqlı təsirini müəyyənəlməyə, beləliklə də, anlayışların təsnifatının aparılmasına və sistemləşdirilməsinə imkan verir. P.Amsiliyə görə, *antonim ola bilmək (eyni səviyyədə) üçün eyni hiperonimə malik olmaq lazımdır və antonimlik kohiponimlik əlaqəsinin xüsusi halıdır* [6]. Terminologiyada antonimlik münasibətlərinin təhlili göstərir ki, bu münasibətlərin məntiqi əsasında, əsasən, müvafiq cins anlayışının təyinatındakı keyfiyyət, əlamət, xassə və ya münasibətin dərəcəli və mərhələli vəziyyətinin aşkarlanması nəticəsində yaranmış oppozisiya, həmçinin cins anlayışındakı ortaq əlamətə malik olmaqla yanaşı, yalnız bir fərqləndirici əlamətə görə qütbləşmə nəticəsində yaranmış növ anlayışlarının oppozisiyası, eləcə də hərəkətin əks istiqamətliliyindən meydana gələn oppozisiya durur.

Antonimliyin hüquq terminologiyasındakı varlığı danılmazdır. Semantik nöqteyi-nəzərdən əksliklərin, əsasən, aşağıdakı növlərini göstərmək olar: 1) Eyni bir əlamətin və ya münasibətin fərqli dərəcə və mərhələsini ifadə etməsi və qütblər arasındakı aralıq mövqeyi ifadə edən anlayışı ehtiva etməsi baxımından kontrar antonimliyi fransız hüququnda evlilik və ailə münasibətinin tənzimlənməsi prosesində görmək olar. Belə ki, evlilik və ailə münasibətinin mövcudluğu baxımından *le mariage* (nikah) və *la divorce* (boşanma, nikahın pozulması) terminləri kişi və qadının könüllü ittifaqının başlanğıc və bitiş mərhələsini ifadə edən və əks istiqamətlərdə yer alan anlayışları ifadə edir. *La séparation de corps* (ayrılma) [8] termini isə nikahdakı birgə yaşamaq öhdəliyinə son qoyulmasına baxmayaraq yardım və iştirakçılıq öhdəliklərini qoruyub saxlayan, beləcə nikahın pozulmaması ilə nəticələnən anlayışı ifadə edir. Beləliklə, birgə həyatın könüllü şəkildə yenidən başlanması ilə evlilik və ailə münasibətinin davamı mümkün olduğu kimi, müəyyən müddət keçdikdən sonra tərəflərdən birinin tələbi ilə boşanma reallaşa bilər.

Əsasən müəyyən bir əlamətin tədricən dəyişməsi prinsipinə əsaslanan kontrar antonimliyi ictimai təhlükəlilik əlamətinin dərəcələnməsi nöqteyi-nəzərdən cinayətin təsnifləndirilməsi prosesində nəzərdən keçirmək olar. Belə ki, əməlin (hərəkət və hərəkətsizliyin) cinayət hesab edilməsindəki ictimai təhlükəlilik əlamətinin aşağı və yuxarı həddinə görə cinayət *böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət, az ağır cinayət, ağır cinayət və xüsusilə ağır cinayət* şəklində təsnifləndirilir [1, məd.15]. Hüquq terminologiyasında kontrar əksliyin mövcudluğu qəbul edilməyə [4, 156] də, fikrimizcə, bu misallar kontrar antonimliyin varlığını təsdiq edir.

2) Bir-birini qarşılıqlı olaraq vahid bütünə, cins anlayışına qədər tamamlayan və xarakter etibarilə yalnız hədd səviyyədə duran növ anlayışlarını ehtiva edən komplementar antonimlikdə isə aralıq mövqe ifadə edən anlayışlar yoxdur. Hüquq terminologiyasında mətbuat və ictimaiyyətin iştirak edib-etməməsinə görə məhkəmə iclasının açıqlığı prinsipini ifadə edən *açıq məhkəmə iclası – qapalı məhkəmə iclası; le procès public – le procès à huis clos*, övladlığa götürülən uşağın ilkin ailəsi ilə qohumluq əlaqəsinin tamamilə kəsilib-kəsilməməsinə görə övladlığagötürmənin tamlığı anlayışını ifadə edən *l'adoption simple* (qismən övladlığagötürmə) - *l'adoption plénière* (tam övladlığagötürmə), şəxsin doğumunun və ölümünün təsdiqlənməsinə görə vətəndaşlıq vəziyyəti aktları ilə bağlı şəhadətnamə anlayışını ifadə edən *doğum haqqında şəhadətnamə-ölüm haqqında şəhadətnamə; l'acte de naissance - l'acte de décès*, şəxsin mülki hüquqlar əldə etmək və həyata keçirməklə bağlı hüquq fəaliyyət qabiliyyətinin məhdud olub- olmaması anlayışlarını ifadə edən *məhdud fəaliyyət qabiliyyətli-tam fəaliyyət qabiliyyətli (şəxs)* kimi antonim terminlər komplementar cütlüklər təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, terminoloji sistemdə yer alan belə iki komponentli termin söz birləşmələrindəki antonimik münasibət müsbət məzmunlu keyfiyyət bildirən sifətlər və qoşma vasitəsilə yanaşmış isim vasitəsilə meydana gəlmişdir. Bu cür termin-söz birləşmələri onların məzmununu təşkil edən semantik komponentlərdən birinə görə qarşılaşdırılmışdır.

L.A. Novikovun fikrincə natamam ziddiyyətlik olaraq qəbul edilən sadə məntiqi kontradiktorluq ilə (X-X olmayan) (bu tip ziddiyyətlikdə tərəflər bir-biri ilə hədd səviyyədə durmur və zəif, natamam əkslik meydana gəlir (gənc- gənc olmayan) formal olaraq uyğun gələn xüsusi tip əksliyi yəni, kontradiktor əksliyi (komplementarlığı) (canlı – canlı olmayan – ölü, evli – evli olmayan – subay, sağlam – sağlam olmayan – xəstə) sadə məntiqi kontradiktorluqdan fərqləndirən cəhət tərəflərinin bir-birini hədd səviyyədə tamamlamasıdır. Bu zaman oppozisiyanın ikinci üzvünün müəyyənliyi və daha dəqiq adlandırılması baş verir [2, 84-85]. Hüquq terminologiyasında bu tip komplementarlıq, əsasən, tərəflərindən birində müəyyən əlamətin mövcudluğunu və ya inkarını, və ya düzəltmə terminində əlamətdən məhrum olmanı ifadə etmək və müsbət məzmunlu müvafiq anlayışların neqativ dəyərli qarşılığını ifadə etmək üçün eyniköklü sözlərə fransız dilində deformativ termin elementlər – prefikslər (*la possession-la dépossession* (sahib olma-mülkdən məhrum etmə), *légitime-illégitime* (qanuni-qeyri-qanuni), eləcə də konservativ tipli termin elementlər və ya önsıra hissəciklər (*démocratique-antidémocratique* (demokratik-antidemokratik), *l'avis-le contravis* (rəy-əvvəlki rəyə zidd olan rəy), *la comparution-la non-comparution* (məhkəməyə gəlmə-məhkəməyə gəlməmə)), Azərbaycan dilində isə inkarlıq bildirən -sız⁴, -ma² şəkilçisi (*anlaqlı-anlaqsız, təqsirli-təqsirsiz, təqsirlilik-təqsirsizlik (veridkti), təmin edilmiş (bank ssudası)-təmin edilməmiş bank ssudası*)) və qeyri prefiksoidini əlavə etməklə (*məhdud-qeyri-məhdud*) düzələn terminlər vasitəsilə ifadə edilir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi bu tip komplementarlığı zəif əkslik olaraq çıxış edən sadə məntiqi kontradiktorluqdan

fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, bu tip komplementarlıqda əks anlayışlar bir-birini son həddə tamamlayır. Əməl (hərəkət və hərəkətsizlik) qanuni və ya qeyri-qanunidir və ya cinayət işi üzrə şəxs təqsirli və ya təqsirsizdir. Orta mövqe qəbul edilməzdir. Bu tip əkslikdə keyfiyyət bildirən sözlərlə yanaşı, prosesin nəticəsini ehtiva edən sözlərin də antonimlik təşkil etdiyini görmək olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, tərkibində inkarlıq bildirən prefiks və şəkilçi olan *la non-violence – güc tətbiq etməmə, l'inviolabilité territoriale – sərhədlərin pozulmaması* kimi beynəlxalq hüquq prinsiplərinin, *təqsirsizlik prezumpsiyası* kimi anlayışların təsdiq məzmunlu qarşılığının olması mümkün olmadığı kimi, *l'égalité des armes – tərəflərin hüquq bərabərliyi* kimi ədalətli məhkəmə araşdırması hüququndan irəli gələn təsdiq məzmunlu hüquq prinsiplərinin inkar qarşılığının olması mümkün deyil. Belə ki, *güç tətbiq etmə, sərhədlərin pozulması, məhkəmədə tərəflərin hüquq bərabərsizliyi* kimi anlayışlar hüquqi prinsip deyil, hüquq pozuntusu olub yuxarıdakı prinsiplərin müdafiəsi altına düşürlər. Bu da onu göstərir ki, hüquqda heç də bütün anlayışlar binar prinsipə əsaslanan qarşıdurmanı meydana gətirmir. Həmçinin S.Xijnyakın bu fikri ilə də razılaşmaq lazımdır ki, *personne morale – hüquqi şəxs* (qanunla müəyyənləşdirilən qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş, xüsusi yaradılmış qurum); *personne physique – fiziki şəxs* (hüquq münasibətlərində öz adından iştirak edən insan fərdi); *pozitiv hüquqlar – neqativ ~; başa çatmış cinayət – başa çatmayan ~; qəsdən törədilmiş cinayət – ehtiyatsızlıqdan törədilmiş ~* kimi terminlərdə qarşı-qarşıya qoyulma antonimliyi deyil, terminlərin növ fərqliliyini meydana gətirir [5, 19]. Belə qarşılaşdırma ekvipolent semantik oppozisiyanı təşkil edir, *yəni burada hər bir terminə məxsus əlamətlər o dərəcədə müxtəlifdir ki, əlamətlərin qarşılaşdırılması üçün heç bir əsas yoxdur* [9].

3) “Eyni bir “obyekt”in (fəaliyyətin, şeyin, hadisənin, keyfiyyətin) diametrik qaydada qarşı-qarşıya duran iştirakçıları nöqtəyi-nəzərdən təsvir edilməsi faktı”nı [7] ifadə edən konversiv əksliyin (konversivlər və ya qarşılıqlı əlaqədə olan antonimlər) isə inkarlıq anlayışı ilə əlaqəsi yoxdur. Hüquq terminologiyasında eyni bir prosesin, situasiyanın iştirakçılarının (aktantların) müxtəlif rollarını və ikitərəfli subyekt-obyekt münasibətini əks etdirən *acheter-vendre – almaq-satmaq; borc vermək-borc almaq, ixrac etmək-idxal etmək, xəsarət yetirmək-xəsarət almaq, qətl etmək-qətlə yetirilmək* kimi konversiv feillərə, eləcə də verilmiş terminoloji sahədə hüquqi münasibətlərin iştirakçılarından və ya müəyyən prosesin qarşı-qarşıya durmuş tərəflərindən ibarət və sözün əsl mənasında antonimik cütlük təşkil edən *alıcı-satıcı, işçi-işəgötürən, borclu-kreditor, ittiham tərəfi-müdafiə tərəfi, mülki iddiaçı-mülki cavabdeh, prokuror-müdafiəçi ər-arvad (le mari-la femme), valideynlər-uşaqlar (les parents-les enfants), qatil-öldürülən şəxs (le (la) meurtrier(ère)- le (la) tué(e)), övladlığa götürən-övladlığa götürülən (l'adoptant-l'adopté)* kimi konversiv isimlərə təsadüf edilir.

4) İki fərqli situasiya, lakin tək bir iştirakçıya malik olmaqla hərəkətin, əlamətin, vəziyyətin qarşı-qarşıya yönəlmiş istiqamətliliyini ifadə edən (*cinayət*

törətmək – cəza almaq, həbs etmək – azad etmək, vəzifəyə təyin etmək – vəzifədən azad etmək, təqsirləndirmək – bəraət vermək, (qanuna) riayət etmək – (qanunu) pozmaq, azadlıq – məhkumluq, seçmək – seçilmək (hüququ)) və IV tip kimi çıxış edən antonimlik tək bir situasiya və iki fərqli iştirakçı ehtiva etməsi ilə səciyyələnən konversiv əkslikdən fərqlənir.

5) Antonimlərin yuxarıda qeyd edilən semantik növlərindən başqa eyni bir söz daxilindəki məna əksliyinin varlığından və beləcə antonimliyin xüsusi növündən də bəhs etmək lazımdır. *Daxili antonimlik kimi səciyyələndirilən xüsusi növ antonimlikdə isə əks mənanın elə terminin öz daxilində olması səbəbilə bu dil faktı mənanın qütbləşməsi və ya enantiosemiya olaraq adlandırılır* [2, 182]. Bəzi dillərdə (fransız və rus dillərində) təsadüf edilən bu tip antonimlik struktur cəhətdən maraqlıdır. Belə ki, enantiosemitik antonimlər kontekst daxilində sözün digər sözlərlə sintaktik və semantik əlaqələri çərçivəsində təzahür edir. *Louer qch à qn* (nəyisə kiməsə icarəyə vermək) – *louer qch à qn (de qn, par qn)*, nəyisə kimdənsə (kimin vasitəsi ilə) icarəyə götürmək), *la sanction* (konstitusiyaya hüququnda monarxın və ya Dövlət başçısının və ya hakimiyyət orqanının qanunu təsdiqləməsi və icra edilənliyini təmin etməsi - *la sanction de Parlement* (Parlamentin təsdiqi) – əsasən hüquq qaydasının pozuntusu ilə bağlı tətbiq edilən cəza və ya repressiv tədbir – *le juge a prononcé une lourde sanction* (hakim ciddi sanksiya qoydu)), *одолжить кому нибудь денег* (kiməsə borc pul vermək) – *одолжить у кого-нибудь денег* (kimdənsə borc pul almaq).

Hüquq antonim-terminlərin struktur nöqteyi-nəzərdən təhlilinə gəlincə, təksözlü antonimlər müxtəlifköklü və ya leksik antonimlər və eyniköklü və ya qrammatik antonimlər olaraq iki qrupa bölünür. Təksözlü leksik antonimlərdə əks mənalılıq söz köklərinin semantik cəhətdən qarşı-qarşıya durması nəticəsində (*doğum-ölüm, evli-subay, valideyn-uşaq, qanuna riayət etmək-qanunu pozmaq və s.*) yaranır. Eyniköklü və ya qrammatik antonimlərdə isə əksmənalılıq isə əsasən inkarlıq və əlamətdən məhrum edilmə bildirən prefikslər, konservativ terminləmələr və şəkilçilər (*təqsirli-təqsirsiz, démocratique-antidémocratique (demokratik-antidemokratik)* və s.) vasitəsilə yaranır.

Beləliklə, hər iki dilin hüquq terminologiyasında semantik cəhətdən kontrar, komplementar, konversiv, qarşı-qarşıya istiqamətlənmiş antonimlik mövcud olsa da enantiosemitik antonimlər yalnız fransız dilində aşkarlanır. Bunlar arasında üstünlük təşkil edən antonimlər isə komplementar və konversiv tip antonimlərdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi: [Elektron resurs] / URL: https://e-qanun.az/framework/46947#_Toc89058499
2. Новиков, Л.А. Антономия в русском языке. Москва: Изд-во МГУ, 1973, 291 с.
3. Новиков, Л.А. Семантика русского языка. – Москва: Высшая школа, 1982,

272 с.

4. Баланаева, О.В. Юридическая терминология: синонимия и антонимия (на материале украинской терминологии) // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. –2018. №33, том 1 – с. 154-157
5. Хижняк, С.П. Юридическая терминология: формирование и состав / С.П. Хижняк. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, –1997. –136 с.
6. Amsili, P. L'antonymie en terminologie: quelques remarques: [Ressource électronique] // Conférence TIA, – Strasbourg: – 31 mars et 1 avril, – 2003. URL:<https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00009275/document>
7. Cuciuc, N. L'Antonymicité privative dans le français juridique: [Ressource électronique] / Buletinul Stiintific al Universitatii Mihail Kogalniceanu, – 1, – 2010. URL:<https://core.ac.uk/download/pdf/6820726.pdf>
8. <https://www.service-public.fr/particuliers/vosdroits/F10623>
9. <https://studfile.net/preview/2623630/page:22/#62>

Ульвия Исмаил кызы Хакимова-Айдын
Антонимия в юридической терминологии
(на материале азербайджанского и французского языков)
РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается существование антонимии, одной из лексико-семантических категорий в общелитературном языке, в юридической терминологии. Антонимы — это определение различий внутри одной и той же сущности, а также крайних противоположных проявлений этой сущности. Они проявляются в языке через слова, обозначающие качества и свойства, либо через слова, выражающие противоположную направленность действий, состояний и характеристик. Антонимией называется тот факт, что только один компонент в смысловой структуре слова отрицает соответствующий компонент противоположного слова, и это лингвистическое явление позволяет определить место терминов в терминологии, их взаимозависимость и взаимодействие в терминологической системе, тем самым классифицировать и систематизировать понятия. Анализа антонимических отношений в терминологии показывает, что их логической основой являются преимущественно оппозиции, возникающие вследствие выявления градуальности качества, признака или свойства в дефиниции соответствующего родового понятия. Кроме того, сюда входят оппозиции видовых понятий, возникающие в результате поляризации на основе дифференциального признака, но при этом сохраняющие общие черты с родовым понятием, а также оппозиции, обусловленные противоположной направленностью движения, состояния. При семантическом анализе антонимических отношений между противоположными понятиями в юридической терминологии выделяются пять типов противоположностей: 1)

контрараная антонимия, 2) комплементарная антонимия, 3) конверсия, 4) антонимия, возникающая в результате противоположного направления действия с единым участником, и 5) энантиосемия (внутренняя антонимия). С формально-структурной точки-зрения однословные юридические антонимы-термины делятся на две группы: лексические и грамматические антонимы.

Ключевые слова: антонимия, противоположность, комплементарность, контрараная противоположность, конверсия, энантиосемия.

Ulviya İsmail Hakimova-Aydin

**Antonymy in legal terminology
(on materials of Azerbaijani and French languages)
SUMMARY**

The article explores the presence of antonymy, a lexical-semantic category in general literary language, within legal terminology. Antonyms define differences within the same entity, as well as its extreme opposing manifestations. They are reflected in language through words that denote qualities and properties, or through words that express opposite directions of actions, states, and characteristics. Antonymy refers to the fact that only one component in a word's semantic structure negates the corresponding component of its opposite word. This linguistic phenomenon helps determine the position of terms within a terminology, as well as their interdependence and interaction in the terminological system, thereby aiding in the classification and systematization of concepts. An analysis of antonymic relations in terminology reveals that their logical basis is predominantly formed by oppositions arising from the identification of gradations in quality, feature, or property within the definition of the corresponding generic concept. This also includes oppositions between specific concepts, which emerge from polarization based on a differential feature, while still retaining common characteristics with the generic concept, as well as oppositions resulting from opposing directions of movement, state. From a semantic standpoint, antonymic relations between opposing concepts in legal terminology reveal five types of antonymy: 1) contrary antonymy, 2) complementary antonymy, 3) converse antonymy, 4) antonymy resulting from opposing directions of action involving a single participant, and 5) enantiosemy (internal antonymy). From a structural perspective, single-word legal antonyms are divided into two groups: lexical and grammatical antonyms.

Key-words: antonymy, oppositeness, complementarity, contrary opposition, converse antonymy, enantiosemy.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: f.e.d., prof. S.İ. İbrahimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**